

ФЕНОМЕН РОЗУМІННЯ У ВЧЕННІ В. ГУМБОЛЬДТА І О. ПОТЕБНІ

А душу можно ль рассказать...

М. Лермонтов

Статья посвящена изучению гумбольдтианско-потембинского подхода относительно сложного динамического взаимодействия между языком / вещанием и пониманием.

Ключевые слова: язык, поведение, действительность, коммуникативная активность.

The article deals with the study of gumboltiansko-potebnyansko approach of relatively difficult dynamic co-operation between the language / broadcasting and understanding.

Keywords: language, behavior, reality, communicative activity.

Одне з центральних положень сучасної герменевтики, згідно з яким *мова завжди виходить поза межі самої себе* (мова і поведінка, мова і дійсність, мова і комунікативна активність), засвідчує актуальність вивчення гумбольдтіянсько-потембинського підходу до складної динамічної взаємодії між мовою/мовленням і розумінням.

Німецький мислитель і мовознавець В. фон Гумбольдт (1765–1835) увійшов в історію науки насамперед як мовознавець-теоретик.

Вчений сформулював декілька антиномій мови, тобто взаємопротилежних, але таких, що не руйнують систему сил, які формують зону напруження, а отже, і джерела розвитку. Окремо виділяє німецький мислитель антиномію розуміння і нерозуміння. Слово отримує своє кінцеве визначення лише в мовленні окремої особи. Однак, за Гумбольдтом, особливість спілкування полягає в тому, що мовець і слухач сприймають один і той самий предмет з різних боків, вкладають різні смислові значення в одне й те саме слово [1].

Проблему розуміння Гумбольдт пов'язував з процесуально-діяльнісним підходом до самої природи мови, яка є *“не продуктом діяльності, а діяльність”*. Відштовхуючись від того факту, що мова функціонує для позначення предметів і як засіб спілкування, вчений особливу увагу зосереджує на мовленні як внутрішній духовній діяльності, основним завданням якої є взаєморозуміння. “А це означає, що ніхто не може розмовляти з іншим інакше, ніж той інший за рівних умов розмовляв би з ним” [2: 71]. Отже, творчо-діялісна сутність мови сприяє духовній налаштованості тих, хто розмовляє однією мовою.

Звертаючись до функціонального зв'язку мовлення з діяльністю мислення і сприйняття, Гумбольдт простежує сам діалектичний процес народження мови — “народження духу, аби прийти до зворотнього впливу на дух”. І доходить вислову: “Мова є орган, що утворює думку” [2: 75]. І тут же узагальнює: “Інтелектуальна діяльність і мова являють собою тому єдине ціле” [2: 75]. Навіть не торкаючись потреби спілкування людей один з одним, вважає німецький мислитель, можна стверджувати, що мова є обов'язковою передумовою мислення і в ситуації повної ізоляції. Проте, зазвичай, мова формується тільки в суспільстві, і людина розуміє себе лише тоді, коли вона на власному досвіді переконується, що її слова є зрозумілими також й іншим людям.

Цікавими є міркування В. Гумбольдта про взаємодію власного слова суб'єкта спілкування і процесу розуміння. Коли ми чуємо утворене нами слово від інших людей, вважає вчений, то об'єктивність його зростає, а суб'єктивність не втрачається, тому що люди відчувають свою спільність. Переходячи до інших, слово стає спільним здобутком усього людського роду. “Проте в цьому спільному надбанні кожна людина володіє чимось своїм власним, особливим, що повсякчас модифікується і вдосконалюється під впливом індивідуальних модифікацій інших людей” [2: 77].

Щось подібне відбувається і з розумінням. Воно може здійснюватися не інакше як за посередництвом духовної діяльності, а відтак напрошується висновок — мовлення і розуміння є різні дії однієї і тієї ж мовленнєвої сили.

Розуміння, однак, не могло б спиратися на внутрішню самостійну діяльність, і мовленнєве спілкування могло б бути чимось іншим, коли б за відмінностями окремих людей не стояла б, “лише розщеплюючись на окремі індивідуальності, єдність людської природи” [2: 78].

У праці “О различии строения человеческих языков и духовное развитие человечества” Гумбольдт зосереджує увагу на діалектичній взаємодії особи і мовлення у різних сферах людського буття (спілкування “забезпечує людині впевненість у своїх силах і спонукає до дії”). Водночас і мова досягає своєї остаточної визначеності тільки в мовленні індивіда. Проте, за Гумбольдтом, взаємодія ця є багатосуперечливою, багатоскладною і багатоопосередкованою.

Німецький мислитель наголошує — мови окрім своєрідності свого зовнішнього організму повинні мати ще певний самобутній характер, адже призначення кожної мови — “служити знаряддям для найрізноманітніших індивідуальностей”.

Справді, міркує учений-мислитель, не говорячи вже про відмінності між статями і поколіннями, нація, що розмовляє однією мовою, включає в себе “всі нюанси людської самобутності”.

Навіть однодумці, які займаються однією справою, різняться у власному розумінні справи і тим, як вони відчують на собі її вплив. Відмінність ще більше посилюється, коли справа стосується мови, тому “вона проникає в найсокровенніші схованки душі і серця”. Однак кожна людина звертається до мови для вираження саме своєї неповторної самобутності — “народна мова завжди виходить від індивіду і кожен користується нею перш за все тільки для самого себе”. Не дивлячись на це, мова задовольняє кожного — наскільки взагалі слово, завжди в чомусь не є досконалим, здатне відповідати почуттям, що шукають для себе вираження.

Не варто не помічати й того, уточнює Гумбольдт, що мова, належачи всім, згладжує індивідуальні відмінності. Проте насправді факт взаєморозуміння засвідчує, наскільки глибоко закорінені індивідуальні відмінності в духовному досвіді кожної окремо взятої особи.

Здатність мови бути засобом вираження для великої кількості самобутніх індивідів є свідченням того, що мова має свій прикметний характер, який поєднує в собі дві протилежні властивості: в якості єдиної мови подрібнюється всередині однієї і тієї ж нації на безмежну кількість мов, а в якості цієї множини зберігає єдність, якій вона завдячує своєю самобутністю, порівняно з мовами інших національностей.

Як приклад того, наскільки по-різному всі розмовляють і користуються тією ж мовою, Гумбольдт пропонує порівняти між собою видатних письменників, кожен із яких створює для себе свою власну мову.

Зауваживши, що “ніхто не розуміє слово так, як інший”, Гумбольдт порушує проблему розуміння самого розуміння.

“Будь-яке розуміння тому завжди є водночас і нерозуміння, будь-яка згода в думках і почуттях — водночас і незгода” [2: 84]. Зазначимо, що ця проблема залишається загадковою і актуальною як для загальної філософії, так і філософії мови кінця ХХ століття [4].

Особливої уваги заслуговує сам підхід німецького мислителя до проникнення у таємницю зародження самого механізму розуміючого розуміння. Як на його думку, люди розуміють один одного не тому, що передають співрозмовникові ознаки предметів, і навіть не тому, що налаштовують один одного на повне відтворення ідентичного поняття, а тому що взаємно пробуджують спільну ланку в ланцюжку чуттєвих уявлень і первнів внутрішніх понять “торкаються одних і тих же клавіш інструментів свого духу, завдяки чому у кожного спалахують у свідомості відповідні, проте не тотожні смисли” [2: 84].

Лише в цих межах, що допускають величезні розходження, люди, за Гумбольдтом, сходяться поміж собою в розумінні одного і того ж слова.

Мова ніби набуває прозорості і дозволяє зазирнути у внутрішній порух думки мовця.

Одним з вихідних положень еволюційної теорії мови Гумбольдта є антиномія розуміння і нерозуміння. Слово отримує кінцеве визначення лише в мовленні окремої людини. Проте, за Гумбольдтом, особливість спілкування полягає в тому, що мовець і слухач сприймають один і той самий предмет з різних сторін, вкладають різні смислові значення в одне й те саме слово.

Ідеї В. фон Гумбольдта були відомі в Україні ще в першій половині ХІХ століття [1]. Однак найбільш яскравим інтерпретатором ідей німецького мислителя був український учений, засновник Харківської лінгвоетнопсихологічної школи Олександр Потебня (1835–1881) [5].

Часто ідучи за Гумбольдтом і в той же час доповнюючи й у деяких сутнісних моментах полемізуючи з ним, Потебня порушував проблему розуміння як одну з найактуальніших у антропологічному підході до мови [1].

Поділяючи Гумбольдтову тезу про те, що думка є породженням мови / мовлення, український мислитель зауважує той факт, що вже у процесі зародження у слові виникає суперечність об’єктивності і суб’єктивності, яка у свою чергу пов’язана з протиставленням *мовлення і розуміння* [6: 27]. Потебня також вважає мову передумовою мис-

лення, навіть за умови повного усамітнення людини. Проте оскільки мовлення розвивається в умовах життєдіяльності спільноти, людина починає розуміти себе, тільки випробувавши на інших зрозумілість власних слів.

Із суперечності мовлення і розуміння, з одного боку, суб'єктивного і об'єктивного, з іншого — зовсім не впливає, уточнює вчений, що мовлення суб'єктивне і самостійне, а розуміння об'єктивне і страждання.

Успадкував від німецького мислителя й істинно поглибив О. Потебня тезу про феномен розуміння як своєрідний живий процес збудження думки слухача, а не звичайну передачу певного змісту “з рук у руки”: “мовлення і розуміння — лише різні прояви однієї і тієї ж здатності мови”. І далі український вчений наголошує на комунікативному аспекті розуміння: “у розуміючому, як і в мовцеві, цей зміст має розвинутися із власної внутрішньої сили” [6: 28].

Гумбольдтіянцем Потебня був і тоді, коли вважав, що ніхто не розуміє слова саме так, як інший, тому будь-яке розуміння водночас є нерозумінням. “Тих, що розуміють один одного, можна порівняти із двома різними музичними інструментами, які приведені в такий зв'язок поміж собою, що звук одного із них викликає не такий самий, але співвідносний звук іншого” [6: 160].

Погоджується український мислитель з Гумбольдтом і в тому, що суперечність мовлення і розуміння розв'язується завдяки єдності людської природи. Як мова, так і розуміння не були б можливі, повідомлення за допомогою слова не було б тільки взаємним збудженням мовця і слухача, коли б окремі особи не були б проявом єдності людської природи.

Присвятивши Гумбольдтіянському вченню окремий розділ своєї праці “Думка і мова”, Потебня до проблеми розуміння повсякчас повертається і в наступних розділах. Так, у розділі “Мова почуття і мова думки” О. Потебня цитує німецького ученого: “ніхто не думає при певному слові саме те, що й інший”. І, коментуючи, додає: графічно це можна було б виразити двома трикутниками, у яких кути В, А, С і Д, А, Е, які мають спільну вершину А і утворюються перетинами двох ліній В, Е і С, Д і дорівнюють один одному, але решта може бути безмежно розмаїта. Звідси висновок — “будь-яке розуміння є разом з тим нерозуміння”. І у примітці до цього розділу Потебня наводить епізод з української казки про Івана Голика, в якій один з двох братів хоче з трьох дубів збудувати комору, а інший з тих же дерев зробити шибеницю [6: 94].

Людина, як вважає Потебня, мимоволі і несвідомо створює собі засоби розуміння, на перший погляд, незбагненно прості порівняно із важливістю того, що за допомогою їх досягається. Знову і знову повертається вчений до того, що передати іншому власну думку неможливо. Думати, вживаючи слово саме те, що й інший, означало б “перестати бути собою і стати іншим”, а відтак розуміння іншого в тому значенні, в якому зазвичай вживається це слово, то є абсолютна ілюзія.

У слові людина віднаходить новий для себе світ, але не зовнішній і не чужий її душі, а вже оброблений та асимільований душею іншого, відкриває істоту з такими ж потребами, і тому здатну поділяти з нею незбагненні поривання.

Відтак слово є настільки засобом розуміти іншого, наскільки воно є засіб розуміти себе самого.

У цьому контексті варто зупинитися на розділі “Слово як засіб аперцепції”. Основне питання, на яке хоче знайти відповідь український вчений: “В чому суть аперцепції взагалі і якої ролі в душевному житті можна очікувати від слова?” [6: 80].

Аперцепція, як її розглядає О. Потебня, є способом розуміння та тлумачення/перетлумачення світу, розуміння інших, і навіть більше — шляхом до розуміння самого себе через саморефлексію.

Етнолінгвопсихологічна концепція Потебні засвідчує існування прямих і зворотніх динамічних зв’язків між процесами аперцепції, розумінням самого себе і взаєморозумінням (розуміння інших).

Відомий сучасний культуролог і мовознавець Роман Кісь думку О.Потебні про нерозуміння іншого прокоментував так: “Чужая душа (ми свідомо не перекладаємо тут російську паремію, бо на ній О. Потебня вибудовує всю метафорику відповідної думки) дійсно для нас “потёмки”... але багато значить одне вже те, що в розумінні перебігу наших власних уявлень домішується думка, що зміст, який ми мислимо, водночас належить також іншому” [7: 133].

У дев’ятій лекції з теорії словесності Потебня нагадує вислів Гумбольдта про те, що “розуміння є нерозуміння” і від себе додає: “Іншими словами — зрозуміти іншого неможливо”. І далі він вдається до визначення формули розуміння: “Те, що ми називаємо розумінням, є особливого роду виникнення думки в нас самих з приводу висловленого іншим” [8: 130].

Із способом взаємодії між словом і думкою пов’язує Потебня і сам процес людського спілкування. Слово, згідно із його вченням, не

можна кваліфікувати як виражений засіб повідомлення вже завершеної думки, воно породжується роботою думки і є потрібним перш за все для самого мислячого суб'єкта. І акт комунікації стає можливим за умови, коли в тому, хто слухає, відбувається дещо подібне до того, що відбувається в самому мовцеві. “Говорити — означає не передавати свою думку іншому, а лише збуджувати в іншому його власну. Таким чином, розуміння в смислі передачі думки є неможливим” [8: 115].

У праці “Из записок по теории словесности” О. Потебня вдається до окремого розгляду питання щодо дії мовлення на самого мовця і дії його на слухача та розуміючого, тобто звертається до природи самого *розуміння*, до взаємодії активності обох учасників комунікації. “Нас розуміють тільки тому, що слухачі самі із власного мисленнєвого матеріалу здатні проробити дещо подібне до того, що проробили ми, говорячи” [8: 115].

Про парадокс взаєморозуміння Потебня писав у десятому розділі праці “Думка і мова”: “Той, хто слухає, може значно краще за того, хто говорить, зрозуміти те, що сховано за словом, і читач може краще за самого поета осягнути ідею твору” [8: 115].

Етнолінгвопсихологічні міркування та спостереження В. Гумбольдта та О. Потебні про зв'язок мови і мовленнєвих моделей, вербальної поведінки і комунікативної діяльності людини засвідчують їх обопільний інтерес до психолого-екзистенційного питання розуміння самого розуміння, що сьогодні є актуальним як ніколи.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень / Ф. С. Бацевич: Підручник. — К.: ВЦ “Академія”, 2008. — 240 с.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон. Гумбольдт. — М.: Прогресс, 1984. — 360 с.
3. Гольберг М. Я. Потебня і проблема невимовного в поезії та філософії / М. Я. Гольберг // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: Зб. наук. праць. — К.: Вид. Дім Дмитра Бураго. — 2004. — с. 307–313.
4. Загадка человеческого понимания. — М.: Политиздат, 1991. — 352 с.
5. Звягинцев В. А. О научном наследии В. фон Гумбольдта / В. А. Звягинцев // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984. — с. 356–362.
6. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К.: СИТО, 1993. — 192 с.
7. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від О. Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р. Кісь. — Львів: Літопис, 2002. — 304 с.
8. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. — М.: Высшая школа, 1990. — 344 с.